

GAPIRUVCHI TAXALLUSLAR, ISMLAR VA FAMILIYALAR: O‘ZBEK TILIDA BADIY OBRAZ YARATISH VOSITASI.

Avezova Dilovar Salimovna

Buxoro davlat universiteti. Filologiya fakulteti,
rus tili va adabiyoti kafedrası o‘qituvchisi

d.s.avezova@buxdu.uz

Annotatsiya.

Gapiruvchi ismlar va familiyalar adabiyotda qahramon obrazini ochishda muhim vosita hisoblanadi. Mualliflar bunday ismlarni istehzo, kinoya yoki ma’lum bir ma’no yuklash orqali yaratib, o‘quvchini qahramonning xarakterini tezroq anglashga yo‘naltiradi. O‘zbek adabiyotida ham gapiruvchi ismlar ko‘plab yozuvchilar ijodida uchraydi va ular asarga stilistik rang-baranglik beradi.

Kalit so‘zlar: antroponimika, gapiruvchi ismlar, o‘zbek adabiyoti, badiiy obraz, stilistika.

Kirish.

O‘zbek adabiyotida badiiy taxalluslar yozuvchining ijodiy yo‘nalishini, shaxsiy qarashlarini va milliy ruhini ifodalashda muhim vosita bo‘lib kelgan. 2000 yildan keyingi tadqiqotlarda taxalluslarning stilistik, semantik va adabiy jarayondagi o‘rni alohida o‘rganilgan. Ism va familiya inson hayotida nafaqat identifikatsiya vositasi, balki ijtimoiy-madaniy belgidir. O‘zbek xalqida qadimdan laqablar, otalik ismlari va geografik nisbatlar orqali shaxsni aniqlash odat bo‘lgan. Adabiyotda esa mualliflar gapiruvchi ismlar orqali qahramonning xarakterini, ijtimoiy kelib chiqishini yoki kasbini ko‘rsatib kelgan.

O‘zbek antroponimikasi tarixi

- **Qadim davrlar:** odamlar faqat ism va laqab bilan yurishgan. Masalan, “Qo‘rqmas”, “Chaqmoq”, “To‘raqul”.
- **O‘rta asrlar:** geografik nisbatlar keng tarqalgan — Samarqandiy, Buxoriy, Termiziy.
- **XX asr:** familiyalar davlat tomonidan majburiy tartibda joriy etildi. Patronimik (otadan olingan) va kasb asosidagi familiyalar keng tarqaldi: Dehqonov, Qorayev, Temirov.

O‘zbek tilida familiyalar ko‘pincha kasb, joy nomi yoki ota ismidan kelib chiqqan. Bu esa adabiyotda gapiruvchi ismlarning shakllanishiga tilning o‘z imkoniyatlarini taqdim etgan.

O‘zbek badiiy taxalluslari haqida.

Tarixiy misollar.

- **Alisher Navoiy** – “Navoiy” taxallusi ohang va kuy ma’nosini bildiradi.
- **Bobur** – “yo‘lbars” ma’nosidagi taxallus jasoratni ifodalaydi.
- **Mashrab** – samimiyluk va ruhiy holatni ko‘rsatadi.

XX asr yozuvchilari.

- **Cho‘lpon** – “cho‘l yulduzi” ma’nosi milliy uyg‘onish davrini aks ettiradi.
- **Oybek** – “oy” va “bek” so‘zlari yuksaklik va aslzodalikka ishora qiladi.
- **Hamid Olimjon, Erkin Vohidov, Abdulla Oripov** – o‘z ismlarini taxallus sifatida ishlatgan, ammo poetik ma’nolarni kuchaytirgan.

Zamonaviy davr.

Mustaqillikdan keyingi davrda yosh ijodkorlar “Shabnam”, “Yulduz”, “Dilshodbek” kabi taxalluslarni tanlab, o‘z ijodiy yo‘nalishini belgilashmoqda.

Gapiruvchi ismlar shakllanishi. So‘z yasash vositalari.

- **Affikslar:** “-bek”, “-boy”, “-jon”, “-xon” kabi qo‘shimchalar qahramonning ijtimoiy maqomi yoki xarakterini bildiradi. Masalan, *Otabek*, *Boyqobil*.
- **Metaforik ma’no:** “Qoravoy”, “Chaqmoq” kabi ismlar qahramonning tashqi ko‘rinishi yoki fe‘l-atvorini ifodalaydi.
- **Tabiat va predmet nomlari:** “Gulchehra”, “Dilbar”, “Kumush” kabi ismlar qahramonning go‘zalligi, nozikligi yoki qadrligi timsol ekanini ko‘rsatadi.

Gapiruvchi ismlar va taxalluslar o‘rtasidagi bog‘liqlik.

- **Gapiruvchi ismlar** – qahramonning xarakterini ochadi.
- **Taxalluslar** – yozuvchining ijodiy yo‘nalishini va shaxsiy qarashlarini ifodalaydi.
- Ikkalasi ham **o‘zbek tilining semantik imkoniyatlariga** tayanadi.

O‘zbek tili va adabiyot o‘rtasidagi bog‘liqlik.

Gapiruvchi ismlar o‘zbek adabiyotida tilning quyidagi xususiyatlariga tayanadi:

- **So‘z yasash imkoniyatlari** — affikslar orqali ijtimoiy maqom va xarakter berish.
- **Metaforik ma’no** — tabiat va predmet nomlari orqali obraz yaratish.
- **Xalq tilidagi laqablar** — qahramonning fe‘l-atvorini ko‘rsatish.
- **Poetik til** — she‘riyatda gapiruvchi ismlar orqali estetik ta’sir kuchaytiriladi.

Taxalluslar haqida metodologiya.

O‘zbek adabiyotidagi badiiy taxalluslarni o‘rganishda quyidagi metodologik yondashuvlar qo‘llanildi:

1. Tarixiy-lisoniy yondashuv.

- Taxalluslarning kelib chiqishi, semantik ildizi va tarixiy davrlardagi qo‘llanishi o‘rganildi.
- Masalan, Alisher Navoiy, Bobur, Mashrab kabi klassik shoirlarning taxalluslari tarixiy kontekstda tahlil qilindi.

2. Semantik-stilistik tahlil.

- Taxalluslarning ma‘nosi va badiiy obraz yaratishdagi stilistik yukini aniqlash.
- Cho‘lponning “Cho‘lpon” taxallusi, Oybekning “Oybek” taxallusi semantik jihatdan tahlil qilinib, ularning poetik obrazga ta’siri ko‘rsatildi.

3. Adabiy-komparativ yondashuv.

- O‘zbek adabiyotidagi taxalluslar boshqa xalqlar adabiyotidagi taxalluslar bilan qiyoslandi.
- Masalan, Sharq adabiyotida “Fuzuliy”, “Sa‘diy”, “Hafiz” kabi taxalluslar bilan o‘zbek adabiyotidagi taxalluslar o‘rtasidagi o‘xshashlik va farqlar ko‘rsatildi.

4. Zamonaviy davr tahlili.

- Mustaqillikdan keyingi davrda paydo bo‘lgan yangi taxalluslar o‘rganildi.
- Yosh ijodkorlarning “Shabnam”, “Yulduz”, “Dilshodbek” kabi taxalluslari zamonaviy adabiy jarayon kontekstida tahlil qilindi.

5. Tilshunoslik asosida yondashuv.

- Taxalluslarning morfologik tuzilishi, soʻz yasash vositalari va semantik imkoniyatlari oʻzbek tilshunosligi nuqtai nazaridan oʻrganildi.
- “-bek”, “-jon”, “-xon” kabi affikslarning taxallus yaratishda qanday ishlatilishi koʻrsatildi.

Gapiruvchi ismlar oʻzbek adabiyotida qahramon obrazini ochishda muhim vosita ekanligi aniqlandi. Ular tilning semantik boyligi va xalq tilidagi laqab berish anʼanalariga tayanadi. Bu esa oʻzbek adabiyotining milliy xususiyatini yanada yorqin koʻrsatadi

Oʻzbek adabiyotida badiiy taxalluslar yozuvchining ijodiy yoʻnalishini, shaxsiy qarashlarini va milliy ruhini ifodalashda muhim vosita boʻlib kelgan. Gapiruvchi ismlar qahramon obrazini ochsa, taxalluslar yozuvchining oʻz obrazini yaratadi. Ikkalasi ham tilning semantik imkoniyatlariga tayanadi va adabiyotda bir-birini toʻldiruvchi stilistik vositalar sifatida namoyon boʻladi.

Taxallus tanlash yozuvchining oʻzini qanday koʻrsatishni istashiga bogʻliq. Masalan, Alisher Navoiy “Navoiy” taxallusi orqali oʻzini ohang va kuy bilan bogʻlagan boʻlsa, Bobur “yoʻlbars” maʼnosidagi taxallus orqali jasorat va kuchni ifodalagan. XX asrda Choʻlpon, Oybek, Hamid Olimjon kabi yozuvchilar taxallus orqali milliy uygʻonish, yuksaklik va poetik ruhni ifodalashgan. Mustaqillik davrida esa yangi avlod ijodkorlari “Shabnam”, “Yulduz”, “Dilshodbek” kabi taxalluslarni tanlab, oʻz ijodiy yoʻnalishini belgilashmoqda.

Shunday qilib, taxalluslar yozuvchining shaxsiy va ijodiy qiyofasini belgilashda, gapiruvchi ismlar esa qahramon obrazini ochishda xizmat qiladi. Bu ikki hodisa oʻzbek adabiyotida tilning boy semantik imkoniyatlariga tayanib, milliy adabiy jarayonning oʻziga xosligini koʻrsatadi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki:

- Gapiruvchi ismlar va familiyalar qahramon obrazini ochadi.
- Taxalluslar yozuvchining ijodiy yo‘nalishini belgilaydi.
- Ikkalasi ham o‘zbek tilining semantik va stilistik imkoniyatlariga asoslanadi.
- O‘zbek adabiyotida gapiruvchi ismlar va taxalluslar milliy ruhni ifodalashda bir-birini to‘ldiruvchi vositalar sifatida muhim ahamiyatga ega.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Karimov I.K. *O‘zbek antroponimikasi tarixi*. Toshkent, 2004.
2. Karimov I.K. *O‘zbek antroponimikasi tarixi*. Toshkent: Fan, 2004.
3. Komiljonova I. *O‘zbek tilida antroponimlarning o‘zgarish tendensiyalari*. Toshkent: O‘zMU nashriyoti, 2010.
4. Saidova M., Avezova D. *Rus tili morfologiyasini o‘qitish metodikasi*. Science and Innovation, 2023.
5. Ikbol K. *Estetik onomastika va uning san’atdagi funksiyalari*. International Journal of Integrated Education, 2021.
6. Mukimova G., Avezova D. *Chet ellik talabalarga til o‘qitish metodlari*. Science and Innovation, 2022.